

УДК 159.923.2:140.8 – 057.87

© Н. М. Фалько, 2015 р.

Н. М. Фалько (м. Мелітополь)

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ГАРМОНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлені результати впровадження експериментальної програми «Профілактика агресивної поведінки студентської молоді з елементами розвитку гендерної ідентифікації» щодо розвитку гендерної ідентифікації, формуванню уявлень про сутність своєї статті та протилежної статті, визначенню проблеми гендерних стереотипів, допомоги в адекватному оцінюванні самого себе, можливості отримання досвіду рефлексії та самоаналізу. Мета статті – дослідження питання про те, яким чином гендерні стереотипи впливають не лише на особисте життя тієї чи іншої людини, але й на гармонізацію соціальних відносин й життєвого простору в цілому. Результати дослідження свідчать про те, що у хлопців і дівчат на рівні підвищення показників за зазначеними видами агресії були змінені і показники щодо типу гендерної ідентифікації, що є підтвердженням нашої гіпотези (взаємозалежність прояву агресивної поведінки та типу гендерної ідентифікації).

Ключові слова: гендерна ідентифікація, агресивність, життєвий простір, маскуліність, фемінінність.

В статье представлены результаты внедрения экспериментальной программы «Профилактика агрессивного поведения студенческой молодежи с элементами развития гендерной идентификации» по развитию гендерной идентификации, формированию представлений о сущности своей статьи и противоположного пола, определению проблемы гендерных стереотипов, помощи в адекватном оценивании самого себя, возможности получения опыта рефлексии и самоанализа. Цель статьи - исследование вопроса о том, каким образом гендерные стереотипы влияют не только на личную жизнь того или иного человека, но и на гармонизацию социальных отношений и жизненного пространства в целом. Результаты исследования свидетельствуют о том, что у молодых людей и девушек на уровне повышения показателей по указанным видам агрессии были изменены и показатели по типу гендерной идентификации, является подтверждением нашей гипотезы (взаимозависимость проявления агрессивного поведения и типа гендерной идентификации).

Ключевые слова: гендерная идентификация, агрессивность, жизненное пространство, маскулинность, фемининность.

The article presents the results of the implementation of the pilot program "Prevention of aggressive behavior of students with elements of gender identity" for the development of gender identity, the formation of ideas about the nature of his article and the opposite sex, the definition of the problem of gender stereotypes, adequate assistance in evaluating itself, the possibility of gaining experience of reflection and introspection. The purpose of the article - study the question of how gender stereotypes affect not only the personal life of an individual, but also to harmonize social relations and living space as a whole. Results of the study indicate that young men and women at the level of improving performance on these types of aggression have been altered by the type and performance of gender identity is a confirmation of our hypothesis (interdependence of aggressive behavior and the type of gender identity).

Keywords: gender identity, aggressiveness, living space, masculinity, femininity.

Постановка проблеми. Однією з суперечностей сучасного життєвого простору особистості значна частина дослідників визнає існування проблем, пов'язаних із соціальними відносинами, які певним чином не впорядковані і не впливають через поліваріантність, неоднозначність на

людиновимірність усіх процесів, в яких бере участь людина. Це, насамперед, стосується гендерної ідентифікації молоді, яка в більшості випадків не почуває себе носієм цінностей, потреб та інтересів, що закладені в основу структурування, інституційного та соціального розвитку життєвого простору.

Через таку суперечність, спричинену безособистісними технологіями навчання і виховання, особливості життєдіяльності молоді, зокрема її психічної рівноваги, потребують психологічної рефлексії, яку можна вважати найбільш комплексною.

Звичайно, релевантність простору сучасним соціальним тенденціям і процесам, а також глобалізаційним викликам залежить не тільки від впливу на нього суспільно-економічних, політичних та інших активних чинників. Тому рефлексія такого сегменту життєвого простору, як мистецтво життєдіяльності Homo educandus набуває особливого значення у контексті постмодерних освітніх змін.

Проблема формування і розвитку гендерної ідентифікації - одна з важливих і актуальних проблем психологічної науки. Без її розв'язання є неможливою розробка методів диференційованого підходу до виховання особистості. Зовнішні, соціокультурні умови розвитку гендерної ідентифікації представлені гендерними стереотипами, які є істотним елементом багаторівневої саморегуляції поведінки суб'єкта. Вони виконують в поведінці мотивуючу роль, включаючи, синтезуючи в поведінкових актах соціальні детермінанти, систему ціннісних орієнтацій особистості.

Аналіз наукових досліджень. Гендерна ідентичність є різновид культурної ідентичності, яка представляє собою сукупність ідеальних уявлень суспільства про факт статевого диморфізму, що транслюють особистісному свідомості систему норм поведінки, приписів мислення і почування і зразків самосприйняття.

Таким чином гендерна ідентичність: гендерна ідентичність (усвідомлення своєї статі) означає, якою мірою відчувають себе представники тієї чи іншої статі чоловіками або жінками, переживання ними своєї маскулінності - фемінінності. Ця єдність самосвідомості і поведінки індивіда, який зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Усвідомлення індивідом своєї гендерної ідентичності передбачає певне ставлення до неї - статево-рольову орієнтацію і статево-рольові переваги.

Маскулінність і фемінінність (від лат. masculinus - чоловічий і femininus - жіночий) - нормативні уявлення про соматичних, психічних і поведінкових властивості, характерних для чоловіків і для жінок; елемент статевого символізму, пов'язаний з диференціацією статевих ролей.

Численні дослідження показали, що психологічні відмінності між чоловіками і жінками виникають і формуються швидше внаслідок особливостей сімейного виховання хлопчиків і дівчаток, а також соціального впливу, ніж через біологічних відмінностей між статями. Довгий час уявлення про чоловічих і жіночих рисах базувалося на моделі одного континуума, на одному кінці якого розташовуються чоловічі якості, а на іншому - жіночі (за принципом "чим більше чоловічого, тим менше жіночого" і навпаки). У подальшому було встановлено, що чоловічі (маскулінні) та жіночі (фемініні) якості є незалежними характеристиками і можуть бути розташовані лише на двох окремих непересічних континууму [1].

Необоротні та прогресивні соціальні зрушення викликають зміни в культурних стереотипах маскулінності-фемінінності, які стали сьогодні менш виразними і полярними. Певна невизначеність рольових очікувань (жінка чекає від чоловіка лицарського ставлення в побуті і в той же час не без успіху змагається з ним на роботі) викликає в багатьох людей психологічний дискомфорт і тривогу. Одні говорять про небезпеку фемінізації чоловіків, інші - про загрозу маскулінізації жінок. Фактично ж відбувається лише ломка традиційної системи, статевих ролей і відповідних їй культурних стереотипів [2]. Ідеали маскулінності і фемінінності сьогодні, як ніколи, суперечливі. По-перше, традиційні риси в них переплітаються з сучасними. По-друге, вони значно повніше, ніж раніше, враховують різноманіття індивідуальних варіацій. По-третє, і це особливо важливо, вони

відображають не тільки чоловічу, а й жіночу точку зору. Відповідно до ідеалу «вічної жіночності» моралі XIX ст., Жінка має бути ніжною, гарною, м'якою, ласкавою, але в той же час пасивною і залежною, дозволяючи чоловікові почувати себе по відношенню до неї сильним і енергійним. Ці якості і сьогодні високо цінуються, складаючи ядро чоловічого розуміння жіночності. Але в жіночому самосвідомості з'явилися також нові риси: щоб бути з чоловіком на рівних, жінка повинна бути розумною, енергійною, заповзятливою, тобто володіти деякими властивостями, які раніше становили монополію чоловіків. Як бачимо, гендерні стереотипи мають великий резонанс і суттєво впливають як на життєдіяльність сім'ї, так і на особистісну самореалізацію жінки та чоловіка. Крім того, вони призводять до негативних явищ у суспільстві [4].

Існують і статеві відмінності в силі прояву агресивних реакцій. Хлопців відрізняє переважання реакцій фізичної агресії, тоді як дівчата з віком частіше удаються до непрямих способів вираження агресії: вербальною, непрямую і негативізму. Можливо, це пов'язано з тим, що агресія хлопців направлена "назовні", а дівчат – "усередину". Жінки розглядають агресію як засіб вираження гніву і зняття стресу, чоловіки – як інструмент, модель поведінки, до якої прибігають для отримання соціальної і матеріальної винагороди.

Традиційні уявлення про чоловічу і жіночу агресивність позначаються і на подальшій поведінці: і хлопці, і дівчата в тому або іншому ступені навчаються пригнічувати власні агресивні дії, проте хлопці все ж мають більше можливостей для вільного прояву агресивності.

Відмінності в агресивній поведінці знаходяться у ряді найбільш достовірних гендерних відмінностей, але вони не настільки великі і не настільки пов'язані з біологічними відзнаками як можна було б передбачити. Існує декілька чинників, від яких залежить, хто агресивніший чоловік або жінка: гендер учасників конфлікту, тип агресії і конкретна ситуація.

Відмінності в агресії може пояснюватися гендерними ролями, які заохочують прояв чоловіками агресії в деяких формах, тоді як агресивність у жінок не вітається. Чоловіків нерідко змушують до агресії що оточує, ставлячи під сумнів їх суспільне положення або самоповагу. Жінки навпаки випробовують збентеження, якщо доводиться проявляти агресію на людях. Чоловіки віддають перевагу ролям, в яких потрібний прояв агресії (у військовій або спортивній областях) тоді як для більшості жінок агресивність абсолютно недоречна (наприклад, мати, секретарка, вчителька) [5].

У багатьох експериментах було доведено, що чоловічі гормони нерідко викликають агресивність. Анатомічні і фізіологічні особливості чоловіка обумовлюють його активність і здібність до вторгнення без зволікання і без страху [2]. Зв'язок між агресивністю самоствердження і чоловічими гормонами налаштовує на думку, що чоловіки більшою мірою, чим жінки, володіють високим рівнем наступальної активності, необхідної для самореалізації особи, тоді як жінки володіють такими рисами як схильність до захисту слабкого і догляду за іншими [4]. Виникаючий тиск з боку дорослих в підлітковому і юнацькому віках і відсутність адекватних каналів для самореалізації, викликають не лише агресивні установки, але і сприяють формуванню таких рис вдачі як запальність, дратівливість, невміння себе стримувати.

Багатосторонні дані свідчать про те, що і чоловіки і жінки дотримуються протилежних соціальних уявлень - протилежних моделей і теорій про функції та про агресію [3]. Більш того, жінки розглядають агресію як експресію - як засіб вираження гніву і зняття стресу шляхом вивільнення агресивної енергії. Чоловіки ж, навпаки, відносяться до агресії як до інструменту, вважаючи її за модель поведінки, до якої прибігають для отримання різноманітної соціальної і матеріальної винагороди. Та обставина, що гендерні відмінності впливають на становлення, протікання і демонстрацію агресії, була переконливо доведена на прикладі досліджень індивідів. Багато біологів, що займаються вивченням соціальної поведінки, дотримуються думки, що гендерні відмінності в агресії обумовлені в основному генетичними чинниками. Згідно цій точці зору, для чоловіків характерний вищий рівень фізичної агресії, тому що у минулому подібна поведінка давала їм можливість передавати свої гени наступному поколінню. Вони стверджують, що агресія

допомагала нашим предкам, що шукають самку для спаровування, перемагати суперників і тим самим збільшувала їх можливість увічнити свої гени в майбутніх поколіннях. Результатом такого природного відбору, пов'язаного з відтворенням, з'явилося те, що нинішні чоловіки більш схильні до фізичної агресії, а також до демонстрації фізіологічної адаптації і механізмів, пов'язаних з подібною поведінкою [1, с. 73]. Такі припущення, безумовно, не можна перевірити за допомогою прямого емпіричного дослідження. Проте деякі дані можуть бути інтерпретовані як підтвердження припущення, що гендерні відмінності в агресії породжуються, принаймні, частково, генетичними чинниками. Наприклад, Садалла, Кенрік і Вершур прийшли до висновку, що жінки, на відміну від чоловіків, рахують схильність до домінування у свого можливого чоловіка вельми привабливою межею. Такі дані свідчать про те, що напориста або агресивна поведінка може дійсно допомагати чоловікам передавати свої гени подальшому поколінню - головна проблема, згідно доктрині біологів, що вивчають соціальну поведінку. І знов, проте, немає можливості безпосередньо перевірити потенційний вклад генетичних чинників в гендерні відмінності в агресії. Таким чином, питання щодо ролі цих чинників як і раніше залишається відкритим, але залишається недоступною можливістю для перевірки.

У іншому поясненні гендерних відмінностей в агресії робиться акцент на вплив соціальних і культурних чинників. Було запропоновано багато різних варіантів цього пояснення, але, напевно, більшість фактів підтверджують гіпотезу інтерпретації соціальної ролі, запропоновану Іглі і її колегами. Згідно цієї теорії, гендерні відмінності в агресії породжуються, головним чином, протилежністю гендерних ролей, тобто уявленнями про те, яким, в межах даної культури, має бути поведінка представників різної половини. У багатьох народів вважається, що жінки, на відміну від чоловіків, більш суспільні створення - для них має бути характерне дружелюбність, занепокоєння за інших, емоційна експресивність. Від чоловіків же, навпаки, очікується демонстрація сили - незалежності, упевненості в собі, господарності. Згідно теорії соціальних ролей, гендерні відмінності в агресії породжуються в основному тією обставиною, що в більшості культур вважається, що чоловіки в широкому діапазоні ситуацій повинні поводитися агресивніше, ніж жінки [4, с. 60].

Таким чином, аналіз літературних джерел свідчить про те, що гендерні відмінності в прояві агресії, хоч би частково, породжуються особливостями гендерних ролей і стереотипами, що мають місце в багатьох культурах. Проте слід зазначити, що деякі дані наводять на думку, що саме логічні або генетичні чинники обумовлюють гендерні особливості в прояві різних форм агресії. Можливо, найбільш переконливим свідомством в цьому відношенні є той факт, що біологічні чинники дійсно можуть грати визначну роль в породженні гендерних відмінностей в агресії.

Мета статті – дослідження питання про те, яким чином гендерні стереотипи впливають не лише на особисте життя тієї чи іншої людини, але й на гармонізацію соціальних відносин й життєвого простору в цілому.

Вклад основного матеріалу та результати досліджень. Формувальний експеримент проводився із застосуванням методик, тотожних до тих, які було використано на етапі експериментального дослідження (опитувальник агресивності Баса Дарки, методику «Маскуліність – Фемінність» Сандри Бем, методу оцінки агресивності у відносинах (тест З. Асінгера), методику «Норми поведінки чоловіка і жінки» О.Г. Лопухової (модифікація тесту С. Фаррел)). Порівняльний аналіз даних, до та після проведення корекційно – розвиваючих занять для студентів, свідчить про значущі позитивні зміни.

Зважаючи на те, що корекційна робота зі студентами спрямовувалась, передусім, на формування навичок неагресивного спілкування; розвиток гендерної ідентифікації; формування уявлень про сутність своєї статі та протилежної статі; визначення проблеми гендерних стереотипів, допомога в адекватному оцінюванні самого себе; можливість отримання досвіду рефлексії та самоаналізу, порівняємо отримані результати до і після формувального експерименту.

Як видно з таблиці відбулись позитивні зміни за видами агресивності у студентів. До початку формувального експерименту було зафіксовано у хлопчиків та дівчат: фізична агресія

(хлопці – 42,5%, дівчата – 7,5%), непряма агресія (хлопці – 22,5%, дівчата – 0%), роздратування (хлопці – 17,5%, дівчата – 7,5%), негативізм (хлопці – 0%, дівчата – 0%), образа (хлопці – 0%, дівчата – 5%), підозрілість (хлопці – 10%, дівчата – 27,5), вербальна агресія (хлопці – 5%, дівчата – 47,5), докір совісті (хлопці – 2,5%, дівчата – 5%), а після формувального експерименту кількість таких студентів зменшилась фізична агресія (хлопці – 37,5%, дівчата – 7%), непряма агресія (хлопці – 10%, дівчата – 7,5%), роздратування (хлопці – 25%, дівчата – 5%), негативізм (хлопці – 5%, дівчата – 7,5%), образа (хлопці – 0%, дівчата – 0%), підозрілість (хлопці – 5%, дівчата – 15), вербальна агресія (хлопці – 15%, дівчата – 42,5), докір совісті (хлопці – 2,5%, дівчата – 2,5%).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика показників видів агресивності до та після корекційної програми (дані у %)

Види агресивності	Відсоткове співвідношення до корекційної програми		Відсоткове співвідношення після корекційної програми	
	студенти хлопці	студенти дівчата	студенти хлопці	студенти дівчата
фізична агресія	42,5	7,5	37,5	7
непряма агресія	22,5	-	10	7,5
роздратування	17,5	7,5	25	5
негативізм	-	-	5	7,5
образя	-	5	-	-
підозрілість	10	27,5	5	15
вербальна агресія	5	47,5	15	42,5
докір совісті	2,5	5	2,5	2,5

Було зафіксовано підвищення агресивності за деякими видами: у хлопчиків – роздратування, образа, вербальна агресія; у дівчат – непряма агресія, образа.

З метою виявлення чинників таких проявів нами було порівняно результати методик за показники видів агресивності та типів гендерної ідентифікації до і після проведення тренінгу. За результатами хлопці в своїй більшості обрали якості типу гендерної ідентифікації – маскуліність: до експерименту 65%, після 67,5%, а щодо гендерної ідентифікації – фемінність: до експерименту 7,5%, після 12,5%. Дівчата – обрали: якості типу гендерної ідентифікації – фемінність (до експерименту 47,5%, після 52,5%), якості типу гендерної ідентифікації – маскуліність (до експерименту 45%, після 62,5%). Порівняльні результати першого і другого зрізу за методикою «Маскуліність – Фемінність» Сандри Бем наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика показників типів гендерної ідентифікації до та після корекційної програми (дані у %)

Тип гендерної ідентифікації	Відсоткове співвідношення до корекційної програми		Відсоткове співвідношення після корекційної програми	
	студенти хлопці	студенти дівчата	студенти хлопці	студенти дівчата
маскуліність	65	45	67,5	62,5
фемінність	7,5	47,5	12,5	52,5
андрогінність	27,5	7,5	20	5

Такі результати свідчать і про те, що у хлопців і дівчат на рівні підвищення показників за зазначеними видами агресії були змінені і показники щодо типу гендерної ідентифікації, що є підтвердженням нашої гіпотези (взаємозалежність прояву агресивної поведінки та типу гендерної ідентифікації). Так наприклад, на ряду зі збільшенням показників вербальної агресії у хлопчиків (яка, за нашими дослідженнями, притаманна дівчатам) значно збільшились показники щодо типу гендерної ідентифікації – фемінність. При проведенні дослідження першого та другого зрізу були створені однакові умови, що впливають на результати тестування: вміст тестового матеріалу; складність питань; час, що відводиться на відповіді. Під час дослідження всі випробовувані були спокійні, виявляли помірну цікавість, уважно слухали інструкції, виконували запропоновані завдання. Тому на нашу думку чинниками підвищення агресивності за деякими видами відбулося внаслідок багатьох чинників: порушення внутрішньої гармонії, вплив оточуючих, особистісні проблеми тощо. Отже, виявлення цих чинників є подальшою перспективою нашого дослідження.

Порівняльні результати першого і другого зрізу за результатами методу оцінки агресивності у відносинах (тест З. Асінгера) наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Порівняльна характеристика показників рівнів норм поведінки чоловіка та жінки до та після експерименту (дані у %)

Рівні агресивності	Відсоткове співвідношення до корекційної програми		Відсоткове співвідношення після корекційної програми	
	студенти хлопці	студенти дівчата	студенти хлопці	студенти дівчата
високий рівень	47,5	30	65	52,5
середній рівень	42,5	55	27,5	42,5
низький рівень	10	15	7,5	5

Як видно з табл. 3 у хлопців після другого зрізу так і залишився домінуючим високий рівень норми поведінки чоловіка та жінки, що характеризуються високою обізнаністю, закріплених стереотипів та норм поведінки в суспільстві. Цей рівень характерний для більшості хлопців та склав 65 %. Знизився середній рівень норм поведінки до 27,5%; показники низького рівня зменшилися з 10% до 7,5%. У дівчат після другого зрізу можна побачити значні зміни: більшість студенток – 52,5% характеризуються високим рівнем норми поведінки, що є кращим показником ніж до проведення корекційної програми; Знизився середній рівень до 42,5 %. Низький рівень складає 5% студентів, що на 10% менше ні у 1 зрізі, що характеризується низьким рівнем поведінки чоловіка та жінки.

Розкриємо порівняльні результати першого і другого зрізу за методикою «Норми поведінки чоловіка і жінки» О.Г. Лопухової (модифікація тесту С. Фаррел). Результати наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика показників рівнів агресивності у відносинах до та після експерименту (дані у %)

Рівні агресивності	Відсоткове співвідношення до корекційної програми		Відсоткове співвідношення після корекційної програми	
	студенти хлопці	студенти дівчата	студенти хлопці	студенти дівчата
Надмірний рівень	55	20	42,5	17,5
Помірний рівень	40	47,5	47,5	52,5
Низький рівень	5	32,5	10	30

Як видно з табл. 4 результати студентів – хлопців після другого зрізу можна побачити зміни, якщо у першому зрізі у хлопців домінуючим був надмірний рівень агресивності, то у другому зрізі, після корекційної програми домінує помірний рівень агресивності у відносинах (47,5%), у 42,5% спостерігається надмірний рівень, що також є меншим ніж до впровадження корекційної програми, у 10 % студентів – хлопців проявляється низький рівень. Констатуючи результати дівчат після другого зрізу домінуючим так і залишився помірний рівень агресивності у відносинах, що характеризується достатньою самовпевненістю у своїх можливостях та діях по відношенню до оточуючих (52,5%), надмірний рівень спостерігається у 17,5 % студентів, і 30% дівчат мають низький рівень агресивності, що достатньо менше ніж до проведення корекційної програми.

Висновки. У результаті проведення експериментальної програми «Профілактика агресивної поведінки студентської молоді з елементами розвитку гендерної ідентифікації» щодо розвитку гендерної ідентифікації, формуванню уявлень про сутність своєї статі та протилежної статі, визначенню проблеми гендерних стереотипів, допомоги в адекватному оцінюванні самого себе, можливості отримання досвіду рефлексії та самоаналізу, зумовило зниження показників агресивності серед хлопців та дівчат. Відбулися зміни і в показниках типу гендерної ідентифікації

Література

1. *Антология гендерных исследований*. СБ пер. / Сост. и комментарии Е.И. Гапова и А.Р. Усманова. – Мн.: Прописей, 2000. – 384 с.
2. *Баблюк З., Булавина Т.* Гендерна проблематика в психології / / Теорія та історія фемінізму. – Харків, 1996. – С. 224-258.
3. *Каган В.Е.* Половые аспекты индивидуальности / / Психологические проблемы индивидуальности. – М., 1984. Вып.2. – С.109-112.
4. *Пол, гендер, культура* Немецкие и российские исследования / Под ред. Е. Шорея, К. Хайдер. – М., 1999. – С. 359.
5. *Реан А.А.* Агрессия и агрессивность личности // Психол. Журн. – 1996 - № 5. – С. 201 - 208.

Відомості про автора:

Фалько Наталя Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Статтю подано до друку 15.04.2015.

УДК 159.923.5

© О. М. Харцій, Т. О. Перевозна, 2015 р.

О. М. Харцій, Т. О. Перевозна (м. Харків)

ТВОРЧИЙ КОМПОНЕНТ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена формуванню і розвитку креативного потенціалу у студентів-менеджерів в процесі їх професійної підготовки у вищому навчальному закладі. Визначені основні підходи в дослідженні креативного компонента особистості, виявлені чинники креативного потенціалу і його структурні елементи. Визначені шляхи оптимізації підготовки студентів-менеджерів до управлінської діяльності. Експериментально доведений вплив креативного потенціалу на ефективність управлінської діяльності. Визначено, що показники креативного потенціалу і особистих якостей майбутніх менеджерів впливають на ефективність управлінської діяльності, на самореалізацію.

Ключові слова: креативність, креативний компонент, креативний потенціал, ефективність управлінської діяльності.